

Odlingsröse i jordbruksmark

Beskrivning och vägledning om biotopen odlingsröse i jordbruksmark i bilaga 1 till förordningen (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken m.m.

Innehåll

INNEHÅLL	2
ODLINGSRÖSE I JORDBRUKSMARK	3
Definition i bilaga 1 till förordningen (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken m.m.	3
Biotopens kännetecken och avgränsning	3
Bevarandevärden och motiv för skydd	4
Beskrivning	4
Viktiga strukturer och ekologiska funktioner	5
Arter som förekommer i biotopen	5
Gränsdragning mot andra biotoper	5
Geografisk utbredning	6
Verksamheter och åtgärder som kan skada naturmiljön i biotopen	6
Exempel på verksamheter och åtgärder som kan skada naturmiljön i biotopen	6
Exempel på åtgärder i omgivande mark som kan påverka biotopens naturvärden	7
Skötsel och andra bevarandeåtgärder	7
Uppföljning	7
Andra tillämpliga författningar och regelverk	8
Exempel på möjligheter till ekonomisk ersättning	9
Litteratur och webblänkar	9
BILAGA 1	10
Förteckning över ett urval av de rödlistade, karaktäristiska och i övrigt intressanta arter som kan förekomma i odlingsrösen i jordbruksmark	10

Odlingsröse i jordbruksmark

Definition i bilaga 1 till förordningen (1998:1252) om områdesskydd enligt miljöbalken m.m.

På eller i anslutning till jordbruksmark upplagd ansamling av stenar med ursprung i jordbruksdriften.

Biotopens kännetecken och avgränsning

- Odlingsrösen är för det mesta oregelbundet rundade till formen, men kan också vara ovala, avlånga, långsträckta eller upplagda likt långa stensträngar.
- Vissa odlingsrösen kan innehålla partier där stenarna är upplagda likt en stenmur.
- Vissa odlingsrösen kan ha haft hägnads- och/eller ägoavgränsande funktion.
- Vissa odlingsrösen utgörs av de förhistoriska stensträngar som finns bevarade i skogs- och betesmarker i södra och mellersta Sverige, och som ursprungligen har varit murar, men som nu vanligen består av en mer eller mindre tydlig sträng av stenar.
- Det finns ingen nedre eller övre gräns angiven för hur många stenar ett odlingsröse kan bestå av, men i normalfallet bör det innehålla minst fem stenar.
- Stenarna i ett odlingsröse kan vara av olika storlek, men äldre rösen har som regel inte större stenar än en man orkade bära (en mansbörd). Sedan traktorn infördes i jordbruket har dock betydligt större stenar lagts upp på odlingsrösen.
- Stentippar från senare tid som består av stenar med ursprung i jordbruksdriften bör i normalfallet inte omfattas av skyddet för odlingsrösen förrän det har gått mer än ett år sedan en stensamling började läggas upp på platsen. Om en brukare lägger upp plocksten från åkern bör han/hon således normalt ha minst ett år på sig att ta hand om stenen innan skyddet inträder.
- Det ingår i pågående jordbruksverksamhet att nya stenar som har sitt ursprung i jordbruksdriften tillförs odlingsröset efter hand. I vissa fall kan dock påbyggnad med nya stenar på äldre rösen skada rösets kulturmiljövärden.
- Sentida stentippar har vanligen inget kulturhistoriskt värde. Avsaknad av kulturhistoriskt värde har dock ingen betydelse för tillämpningen av biotopskyddsbestämmelserna.
- Odlingsrösen är normalt belägna på obrukbar mark på eller invid åkermark, åkerholmar och betesmark.
- Odlingsrösen som inte är belägna i jordbruksmark omfattas av skydd enligt definitionen om röset är beläget i anslutning till jordbruksmark, det vill säga nära gränsen till jordbruksmark. Odlingsrösen påträffas ofta i skogs-

mark, men omfattas då av biotopskyddsbestämmelserna endast om de är belägna i anslutning till jordbruksmark.

- Ansamlingar av stenar som har uppkommit ur annan verksamhet än jordbruksdrift, till exempel vid uppförande av byggnader eller vindkraftverk, omfattas normalt inte av definitionen för odlingsrösen.

Bevarandevärden och motiv för skydd

Odlingsrösen i jordbruksmark utgör ofta viktiga livsmiljöer och tillflyktsorter för flera av jordbrukslandskapets växt- och djurarter, till exempel bland lavar, mossor, grod- och kräldjur, insekter, spindlar, fåglar och smådäggdjur. Flera av dessa arter var tidigare betydligt vanligare, men återfinns nu ofta endast i anslutning till jordbrukslandskapets småbiotoper.

Odlingsrösen utgör ett viktigt inslag i landskapsbilden i ett i övrigt rationaliserat landskap och har också stor betydelse för växt- och djurlivet genom den mosaik och variation de skapar i jordbrukslandskapet.

Under 1800-talets utökade uppodlingsverksamhet byggdes stenmurarna ofta upp av stenar som togs från odlingsrösen. Under det senaste århundradets rationalisering av jordbruket har ytterligare ett stort antal odlingsrösen tagits bort från jordbruksmarken. Det är därför angeläget att kvarvarande odlingsrösen bevaras.

Odlingsrösen kan ha en mycket hög ålder genom att de kontinuerligt har brukats. I vissa områden finns system av röjningsrösen som har stort kulturhistoriskt värde. Det förekommer också att gravrösen har transformerats till odlingsrösen.

Skyddet för biotopen bidrar bland annat till uppfyllandet av miljö kvalitetsmålen *Ett rikt odlingslandskap* och *Ett rikt växt- och djurliv*, samt av åtaganden enligt Art- och Habitatdirektivet, konventionen om biologisk mångfald och Europeiska Landskapskonventionen.

Beskrivning

Mark som används för odling har i alla tider röjts från sten. För att underlätta markberedning, sådd och skörd har block och småsten förts undan från åkern. Stenar i närheten av åkerns ytterkanter placerades utanför åkern, medan stenar längre in i åkern samlades ihop i rösen. Odlingsrösen har som regel kontinuerligt byggts på årligen då nya stenar har fryst upp till markytan till följd av tjälprocesser.

Många odlingsrösen är från förhistorisk tid, men ett odlingsröses ålder kan vara svår att avgöra utan kunskap om odlings- och markanvändningshistoria. De äldsta odlingsrösen har daterats till yngre bronsålder och äldre järnålder. Odlingsrösen från denna tid finns idag vanligen utanför den centrala odlingsbygden, på lätta jordar som kunde brukas med enkla redskap, i framför allt Smålands, Hallands och

Västergötlands skogsbygder. Flertalet odlingsrösen har dock tillkommit i samband med 1700- och 1800-talens uppodlingar.

Viktiga strukturer och ekologiska funktioner

Odlingsrösen utgörs normalt av oregelbundet runda, ovala, avlånga eller långsträckta ansamlingar av stenar. De är för det mesta belägna vid obrukbar mark såsom större jordfasta stenar eller i kanten av åkerholmar.

I takt med jordbrukets effektivisering och rationalisering har svårbrukade åkrar övergivits och omförts till betesmark. Odlingsrösen påträffas därför mycket ofta i betesmarker. De förhistoriska odlingsytorna var ofta bara några kvadratmeter stora och de äldsta odlingsrösende, så kallade röjningsrösen eller hackerör, som fanns i anslutning till dessa ytor kan idag återfinnas i hagmarker med en hävdgynnad flora. Det är oftast endast dessa flacka rösen som indikerar att området har varit uppodlat.

Odlingsrösen har ett mycket gynnsamt mikroklimat genom att stenarna på rösets sydsida snabbt värms upp tidigt på våren. När stenarna har blivit varma lagras värmen, vilket under kyliga perioder är särskilt gynnsamt för växelvarma djur som kräldjur och insekter. Det varma mikroklimatet är även gynnsamt för växter som kan blomma tidigare på dessa platser. Detta gynnar insekterna under den period av säsongen när blomningen inte har kommit igång på andra ställen. Den rika förekomsten av insekter vid odlingsrösen gör biotopen attraktiv även för insektsätande fåglar och fladdermöss.

Arter som förekommer i biotopen

Odlingsrösen utgör livsmiljö och tillflyktsort för många arter av insekter, groddjur, kräldjur, fåglar och mindre däggdjur. Biotopen fyller en viktig funktion för uppvärmning, samt som skydd, födosöksområde och övervintringsplats.

Eftersom odlingsrösen inte ingår som produktionsytor i jordbruket kan de fungera som tillflyktsorter för arter som missgynnas av gödsling och ogräsbekämpning.

Många djurarter använder odlingsrösen som skydd. För till exempel snäckor är rösena särskilt viktiga vid långvarig torka, då stenarna kan erbjuda en skyddad och fuktig miljö.

En förteckning med ett urval av de rödlistade, karaktäristiska och i övrigt intressanta arter som kan förekomma i biotopen finns i *Bilaga 1*.

Gränsdragning mot andra biotoper

Biotopen *Odlingsröse i jordbruksmark* skiljs från biotopen *Åkerholme* genom att *Åkerholmar* normalt är markfasta, medan *Odlingsrösen* utgörs av ansamlingar av flyttbara stenar. *Odlingsrösen* kan dock vara belägna på *Åkerholmar*.

Biotopen *Odlingsröse i jordbruksmark* skiljs normalt från biotopen *Stenmur i jordbruksmark* genom att *Stenmurar* är uppbyggda av på varandra ordnat lagda stenar och har en tydlig, långsträckt utformning, medan *Odlingsrösen* normalt utgörs av en relativt oordnad ansamling av stenar i en rund, oval eller avlång formation som normalt inte har haft någon hägnadsfunktion eller dylikt. Det finns dock även mer långsträckta och mer ordnat uppbyggda *Odlingsrösen*, samt *Odlingsrösen* som har haft hägnads- och/eller ägoavgränsande funktion.

Geografisk utbredning

Odlingsrösen finns i odlingslandskap i hela landet, men är vanligast i Götalands och Svealands skogs- och mellanbygder. De är ovanligare i slättbygderna och i norra Sveriges älddalar eftersom lerjordar är fattiga på sten och block. Under det senaste århundradets rationalisering och effektivisering av jordbruket har ett stort antal odlingsrösen tagits bort från jordbruksmarkerna.

Verksamheter och åtgärder som kan skada naturmiljön i biotopen

Inom ett biotopskyddsområde får man inte bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd som kan skada naturmiljön. Den som planerar att bedriva en verksamhet eller vidta en åtgärd i ett biotopskyddsområde måste därför först bedöma om detta kan komma att skada naturvärdena i biotopen. Om det finns risk för att naturmiljön skadas ska dispens från biotopskyddsbestämmelserna sökas hos länsstyrelsen. Om det finns särskilda skäl får dispens från förbudet ges i det enskilda fallet.

Här ges några exempel på verksamheter och åtgärder som kan skada naturmiljön i biotopen. Observera att punkterna nedan inte utgör en fullständig redovisning utan endast är exempel. Det kan även finnas andra verksamheter och åtgärder som kan skada naturmiljön i biotopen. Bedömning av en aktuell åtgärd måste därför alltid ske i varje enskilt fall.

Exempel på verksamheter och åtgärder som kan skada naturmiljön i biotopen

- Bortschaktning av hela eller delar av odlingsröset.
- Åtgärder som skadar odlingsrösets uppbyggnad.
- Placering av träd och buskar från röjningsåtgärder, liksom dumpning av massor från markförbättringar och dikesrensningar, eller av annat avfall. Det kan även handla om massor som har samband med den årliga jordbruksproduktionen, såsom kasserad skörd, gödselstukor, överskottshalm och ensilagerester.
- Spridning av gödsel, pressaft, urin, slam, bekämpningsmedel och jordförbättrande medel på röset kan skada förutsättningarna för de växt- och djurarter som förekommer i biotopen.
- Sprängsten och stenar som är större än en mansbörd och som placeras på odlingsrösen i betesmark, eller på andra rösen som började läggas upp in-

nan mekaniseringen i jordbruket infördes, skadar främst rösenas kulturhistoriska värden, men kan även påverka de biologiska värdena.

- Ovarsam körning med terrängfordon eller maskiner som skadar röset.
- Infrastrukturutbyggnad, utbyggnad av bebyggelse och annan exploatering.

Exempel på åtgärder i omgivande mark som kan påverka biotopens naturvärden

- Om besprutning med bekämpningsmedel och spridning av gödsel sker för nära biotopen kan det påverka bland annat sammansättningen av floran och faunan, och därmed skada naturmiljön i biotopen. Nödvändiga skyddsavstånd till värdefulla biotoper ska iakttas och anpassas till de lokala förhållandena på platsen (se föreskrifter och allmänna råd om skyddsavstånd vid spridning av bekämpningsmedel i Naturvårdsverkets föreskrifter respektive allmänna råd om spridning av kemiska bekämpningsmedel, *SNFS 1997:2* och *AR 1997:3*).
- Större exploateringar i form av byggnationer, ledningsdragningar eller liknande som sker nära biotopen kan medföra beskuggning, dränering eller annan påverkan.
- Anläggning av energiskog, julgransodling eller annan plantering av träd så nära odlingsröset att träden växer in i eller skuggar biotopen.

Skötsel och andra bevarandeåtgärder

För att odlingsrösens natur- och kulturvärden ska bibehållas bör uppslag av sly i och runt röset förhindras. Röjningsåtgärder kan behöva utföras med några års mellanrum.

Vid rösen med ljuskrävande flora och fauna bör skuggande träd och buskar i området kring röset röjas bort. Det kan ibland vara värdefullt att spara några bärande buskar och träd.

Det är av stort värde om markytor i anslutning till odlingsrösen som hyser en hävdgynnad flora slås eller betas årligen vid traditionell tidpunkt.

För att undvika skada på odlingsrösens natur- och kulturmiljövärden bör dumpning av andra massor än sten som är förknippade med normal jordbruksproduktion inte ske på eller i närheten av röset.

Uppföljning

Uppföljning kan behövas av eventuella bevarandemål för biotopen och utförda skötselåtgärder, samt av situationen för arter som är förtecknade i artskyddsförordningens (2007:845) bilagor och/eller den nationella rödlistan, samt av arter och biotoper som omfattas av åtgärdsprogram för hotade arter och/eller ingår i Natura 2000.

Uppföljning av bevarandemål för odlingsrösen i jordbruksmark bör så långt som möjligt koordineras med den regionala och nationella miljöövervakningen, samt i tillämpliga fall med eventuell uppföljning som sker kopplat till åtgärdsprogram för hotade arter.

Uppföljningen bör också koordineras med den regionala områdesvisa uppföljningen av motsvarande biotoper i naturreservat och Natura 2000-områden.

Genom miljöersättningsstatistiken går det att följa upp hur många odlingsrösen som har miljöersättning och därmed sköts. Dessa utgör dock bara en del av de odlingsrösen som sköts. Stödformen gäller inte heller alla odlingsrösen som omfattas av biotopskyddsbestämmelserna.

Viss uppföljning av miljötillståndet för odlingslandskapets biotoper sker bland annat genom NILS (Nationell Inventering av Landskapet i Sverige).

Artförekomster bör rapporteras till Artportalen¹, Musselportalen² och Trädportalen³, vilka också kan användas för informationssökning.

Andra tillämpliga författningar och regelverk

Vissa äldre odlingsrösen är skyddade enligt lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. Odlingsrösen som ingår i ett område med fossil⁴ åker eller i annat område som är röjt på sten, till exempel en boplats, registreras som fast fornlämning. Enligt 2 kap. 6 § lagen om kulturminnen m.m. är det då förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada odlingsröset. Odlingsrösen i aktivt brukad jordbruksmark räknas inte som varaktigt övergivna och är därmed inte skyddade enligt lagen om kulturminnen m.m.

Stensträngar är skyddade som fasta fornlämningar enligt 2 kap. 6 § lagen om kulturminnen m.m.

Enligt 5 § i Jordbruksverkets föreskrifter (SJVFS 1999:119) om hänsyn till natur- och kulturvärden i jordbruket får bland annat stentippar inte skadas eller tas bort om de har kulturhistoriskt värde eller stort värde för bevarandet av odlingslandskapets flora eller fauna.

¹ www.artportalen.se.

² www.musselportalen.se.

³ www.tradportalen.se.

⁴ Fossil åker (även fornåker) är en åkermark som inte har brukats under mycket lång tid. Den fossila åkern är varaktigt övergiven och formad genom äldre tiders brukningsmetoder. I eller omkring åkern kan det finnas röjningsrösen där stenar från åkermarken har samlats ihop. Det kan också finnas spår av terrasskanter.

Åtgärder som kan skada fridlysta växt- eller djurarter i odlingsrösen kan kräva dispens enligt 14-15 §§ artskyddsförordningen (2007:845).

Exempel på möjligheter till ekonomisk ersättning

Det finns möjlighet att få ersättning för skötsel av odlingsrösen på eller i anslutning till åkermark genom miljöersättningen för natur- och kulturmiljöer inom landsbygdsprogrammet (Jordbruksverkets föreskrifter (SJVFS 2007:42) om kompensationsbidrag, miljöersättningar och miljöinvesteringar). Røjningsåtgärder, bete och slåtter är exempel på åtgärder som kan ingå i beslut om miljöersättning.

Genom Utvald miljö (6 kap. SJVFS 2007:42) är det möjligt att få ersättning för specialinsatser för att gynna landskapets natur- och kulturvärden, samt för allmänhetens möjlighet till rekreation (6 kap. 66 § SJVFS 2007:42). Insatser för arter som omfattas av åtgärdsprogram, eller andra specifika insatser för en viss art eller artgrupp, såsom uppsättning av holkar för fladdermöss, fåglar eller humlor, är exempel på specialinsatser som kan göras i anslutning till en biotop.

Litteratur och webblänkar

Aronsson, M. (2008). *Karakteristiska arter och kriterier för dessa*.

www.naturvardsverket.se.

Artportalen. www.artportalen.se.

Green, L. (1991). *Fossil åkermark*. Fornlämningar i Sverige 1. Riksantikvarieämbetet.

Gärdenfors, U. (red.) (2010). *Rödlistade arter i Sverige 2010*. ArtDatabanken, SLU. Uppsala. ISBN 978-91-88506-35-1.

TUVA. Jordbruksverkets betesmarksdatabas. www.jordbruksverket.se/tuva.

Bilaga 1

Förteckning över ett urval av de rödlistade⁵, karaktäristiska⁶ och i övrigt intressanta arter som kan förekomma i odlingsrösen i jordbruksmark

De i förteckningen angivna arterna behöver inte påvisas i en biotop för att biotopen ska omfattas av skydd.

* Arter som är upptagna i EU:s Art- och habitatdirektiv eller Fågeldirektiv.

Akut hotade arter	Lavar Grå ladlav (<i>Cyphelium trachyloides</i>) Skorpdagglav (<i>Diploicia canescens</i>)
Starkt hotade arter	Lavar Västlig silverlav (<i>Parmelina pastillifera</i>)
Sårbara arter	Lavar Elegant sköldlav (<i>Melanohalea elegantula</i>) Fåglar * Ortolansparv (<i>Emberiza hortulana</i>)
Nära hotade arter	Mossor Ullgrimmia (<i>Grimmia laevigata</i>) Lavar Strutskinnlav (<i>Leptogium palmatum</i>)
Karaktäristiska arter	Kärlväxter Stinknäva (<i>Geranium robertianum</i>) Björnbär (<i>Rubus</i> sp.) Gul fetknopp (<i>Sedum acre</i>) Vit fetknopp (<i>Sedum album</i>) Mossor Kakmossor (<i>Hedwigia</i> spp.) Raggmossor (<i>Racomitrium</i> spp.) Lavar Slånlav (<i>Evernia prunastri</i>) Fransigt stentagelav (<i>Pseudephebe minuscula</i>) Navellavar (<i>Umbilicaria</i> spp.) Fåglar Stenskvätta (<i>Oenanthe oenanthe</i>) Kräldjur Huggorm (<i>Vipera berus</i>)

⁵ Uppgifterna är hämtade ur *Rödlistade arter i Sverige 2010* (Gärdenfors, U. (red.) 2010).

⁶ För kriterier för urvalet se *Karaktäristiska arter och kriterier för dessa* (Aronsson 2008).

	Spindeldjur <i>Segestria senoculata</i>
Övriga arter som bör uppmärksammas	Lavar Åkerkantlav (<i>Rhizocarpon disporum</i>) Däggdjur Hermelin (<i>Mustela eremina</i>) Vessla (<i>Mustela nivalis</i>)